

Хом'як Т.В.

кандидат філологічних наук,

Запорізький національний університет

**ПСИХОЛОГІЗМ ЯК ОДИН ІЗ ЗАСОБІВ ХАРАКТЕРОТВОРЕННЯ
ОБРАЗУ МИКОЛКИ В НОВЕЛІ ЮРІЯ ЛИПИ „МАЛИЙ”**

Юрій Липа (1900 – 1944) належить до тих українських письменників, на долю яких випало торувати шлях до сучасного читача, зокрема українського, через фальсифікації, упередженість. У радянські часи твори письменника (та й ім'я взагалі) було вилучено з літературного процесу. Більше того Ю.Липу називали „лютим ворогом” рідного народу. Якщо коли й згадувалось це ім'я, то принагідно і до того ж у негативних контекстах. Насправді ж місце Ю.Липи в історії української літератури (та й культури в цілому) значуще і на сьогодні це вже загально визнано. Його творчість відкриває перед дослідниками сьогодення широкі інтерпретаційні можливості.

Проза Ю.Липи на сьогоднішній день ще належно не досліджена, а під означеним кутом зору детально взагалі не розглядалась, зокрема й новела „Малий”. Хоча сучасні літературознавці помітно розширюють спектр дослідження його спадщини – від специфіки стилю (О.Баган, Ю.Ковалів, Б.Криса, Л.Череватенко, О.Янчук) до локальних проблем світогляду й поетики (О.Боронь, М.Ільницький, Т.Мейзерська, А.Шишкова), проте обраний аспект дослідження актуальний. Аналіз новел Ю.Липи переконує, що для їхньої поетики характерні романтизація героїчної епохи, стриманість, уникнення сентиментальності, показ героїчного як буденного, виявлення авторського ставлення до подій і поведінки героїв, глибокий психологізм.

Питання психологізму ґрунтовно розробляється науковцями, зокрема Л.Виготським, Л.Гінзбург, Н.Зборовською, М.Кодаком, В.Макаровим тощо. Психологізм (за тлумачним словником іншомовних слів) – це „поглиблене відображення психічних, душевних переживань людини в мистецтві” [3, 236]. Отже, спроектувавши художню фантазію у площину психологізму, Ю.Липа змодельював динамічний, яскраво індивідуальний характер персонажа, максимально наближений до реального життя. На світовідчутті письменника позначилася складна і суперечлива епоха, у якій виборювалася українська державність. У силовому полі романтизму Ю.Липи функціонують ідеалізований образ духовної України-держави та романтичний тип героя-борця, пророка. Маркерами романтичного письма поета можна вважати апологетизацію діяльної особистості, активне культивування історизму, естетизацію чину, динамічну напругу текстів, її високоемоційне звучання. При цьому, як зазначає дослідник творчості Ю.Липи М.Глобенко, „автор тактовно уникає пропагандивної ідеалізації” [1, 27].

Спроба реставрації людської психіки за певних історичних обставин – художня домінанта новели Юрія Липи „Малий”. Психологічний аспект твору найбільш виражений. Нашою метою є визначення засобів психологізму, за допомогою яких Ю.Липа створив глибоко індивідуальний характер

п'ятнадцятирічного „Малого” – Миколки, змалювавши складний процес психологічної еволюції від людини спостерігача, яка перебуває в процесі становлення і мужніння, до людини активного опору і дії.

Герой новели „Малий” не є ізольованим від інших персонажів твору, його характер розвивається під впливом людського фактору. Найповніше цей вплив виражено взаємозв'язком образу Миколки з образами полковника Кудрявця, поручника Шульги, сотника Гонтаря.

Миколка – головний герой новели Юрія Липи „Малий”: „Миколку полковник завжди „Малим” звав та й усі старшини так само, бо він малий був, худорлявий, – тільки чорні, запалі очі поблискують [2, 213].

Авторська характеристика героя стисла, але досить містка: „Малий був, цікавий, скрізь вертиться, літ мав з п'ятнадцять, а шаблю за собою волочить велетенську, чоботища таскає на собі такі, що мало з них не вискочить” [2, 213].

На війну Миколка пішов добровольцем, із гімназії в Миколаєві „з п'ятої кляси... на війну втік” [2, 213]. Ад'ютант дивізії, „густобровий поручник Шульга”, який закінчив цю гімназію і там колись і бачив Миколку, розподілив хлопця „до чоти кінних розвідників при штабі дивізії” [2, 213].

Військові баталії під Вапняркою. Дивізія Кудрявця веде бій проти більшовиків. Для Миколки це перший бій. Хлопець хвилюється. „Своєму мастакові шию поклеплює, ніби для бадьору, а сам зиркає зукоса довкола тривожно” [2, 214]. Кінь у Миколки незвичний, неординарний: „Цікавий той кінь був, маштак-киргиз. Голова опущена, вуха опущені – чистий осел. Голова, як бочка, а сам кінь – мишастий. Біжить дрібненько, часто. То тільки дивись, – до першого поту. Як спітніє, – то мов би знак. Потім висохне, наставить голову твердо, залізно тримає, без поводів і – біжить. Йому однаково, чи рілля, чи шоса, чи ріка – несе рівно, не спіткнеться, тільки довгим хвостом сибірським по землі замітає. А з вигляду чистий осел. Чортом звався” [2, 212].

Письменник часто акцентує увагу на зовнішніх ознаках психологізму: „Моститься Миколка, совається на сідлі увесь настовбурчений, наkostenчений” [2, 214]; „горбиться Миколка” [2, 214]; „випростовується Миколка” [2, 214]; коли знов розривається недалеко шрапнель, „знов горбиться Миколка, до гриви припинається з виряченими очима, з розкритим ротом, важко дихаючи” [2, 214]; „облизує шаршаві губи”, „обвисає в сідлі від змучення, м'язи кульги задеревеніли” [2, 215]; „у Миколки очі світяться” (коли він у змаганні із полковником Кудрявцем на конях перемиг – його Чорт „ген-ген зоставив полковницьку кобилку за собою”) тощо.

Психологічний стан персонажів підкреслено і в авторському відступі-висновку першого розділу новели, які графічно у творі означені римськими цифрами. Про поручника Шульгу, який „у думці” говорив Миколці: „привикнеш ти, малий, як не до куль, то до страху” [2, 214], і Миколку сказано: „І так стоять вони під пострілами кінно: уважний полковник із слідами усмішки на устах, мовчазливий каміннолиций поручник і малий, тріпотливий, шарпливий хлопчина на дуже спокійному мишастому коні з розвішаними, як у віслюка, вухами” [2, 214].

Психологічно напружено описано першу кінну атаку Миколки, під Крижополем. Слово „атака” „кипінням пройшло...жилами Миколки”. Звичайно, хлопець хвилюється. Він підкоряється команді, кидається вперед („І слова команди кидають Миколку разом з усіма вперед. Миколка шарпається в сідлі, тупіт коней і порох застилає йому все довкола” [2, 217]).

Ю.Липа надзвичайно уважний до психологічно наснажених деталей при описі відчуттів і поведінки хлопця під час атаки. Старші, досвідчені, зокрема поручник Шульга, радять Миколці „не шарпатись”, ще, мовляв, встигне показати себе в бою (відчувається вболівання за життя молодого воїна). Окремі деталі підкреслюють надзвичайне психологічне напруження: „Слава! – кричить глухо, мов для себе тільки Миколка, і раптом щось ніби заломлюється в його мозку, якась трубка пересувається в нім і робить його жах льотом безперервним, без меж.

– Ну, покажи, який ти! – ще хтось глухо востаннє повторює в Миколці. Хоч уста його кричать, він не чує. Він не відчуває вимахів власної шаблі, не зауважує, коли українська лава зустрічає большевицьку...

– Вперед, марш-марш!

Сльози підступають йому до очей, йому гірко в роті, він хрипить. Довкола розтріпаний гук, Миколка прихиляється, майже лягає на сідло, здається йому – земля кривиться, западається криком...” [2, 218].

Дії Миколки напівсвідомі. Коли поручник Шульга зауважив йому, щоб „малих не бив”, а „старшого доганяв”, то хлопець „трохи опам’ятовується, опускає шаблю, сідає глибше в сідло й рушає в погоню” [2, 218]. Влучне порівняння допомагає передати дитячість, наївність Миколки. Автор хоче застерегти, що в цій першій атаці дії хлопця ще далеко не свідомі, він діє швидше в юнацькому запалі: „Летить, видимаючи щоки, женеться з упертим лицем, як то діти, коли влучають волоські горіхи на дереві...” [2, 219]. Коли настав вирішальний момент, Миколка наздогнав матроса і вже замахнувся шаблею над його головою, його кінь спіткнувся, і Миколка опинився „в поросі”. Таку „невдачу” хлопець дуже переживає, він встає назустріч своїм побратимам „блідий, із червоною смугою пилу і крові на щоці, з божевільними очима, розстріпаним волоссям” [2, 220]. Репліки „однополчан” сприймаються боляче й гірко, вони ще підсилюють внутрішній неспокій хлопця: „ – Що ж ти, малий, і чоловіка забить не вмієш!

– Сказано, малий, – ще не доріс!” [2, 220].

Передача автором стану хлопчика і його монологічне звернення до Чорта посилює сприйняття болю: „Та він нікого не бачить, не чує. Підходить тільки до маштака, бере мишастого за провід:

– Як ти міг? Чорт! Як ти міг це мені зробити?! – і б’є Чорта в одну щоку і в другу. І не дивиться, що мишастий мотає головою, і не чує, не бачить сміху хлопців. Сльози заслоняють йому світ, сльози патьоками течуть його скривавленим, брудним ще дуже дитячим обличчям” [2, 220]. А ще ж раніше Миколка не міг бити свого коня. І коли одного разу він ударив його за те, що бігав, „як оглашений, по балках”, то „рука в нього опустилась” [2, 216]. Чорт – його побратим і друг, він не може завдавати йому болю, та й реакція коня була

схожа на людську: „Голову обертає до нього чорт, дивиться здивованими людськими очима, мов каже:

– То це ти мене, Миколко, б'єш? Ти, Миколко?” [2, 216].

Після цього бою так і повелось: „Малий”. Інакше не звали” [2, 220]. І вже остаточно це прізвисько закріпилось за хлопцем після зустрічі їхньої 9-ї залізничної дивізії із Головним Отаманом. Поручник Шульга призначив Миколку „розводящим почесної варти на станції” [2, 220]. Миколка дуже серйозно поставився до свого завдання. Відібрав найвищих воїнів, які чистили зброю, прали штани, „навіть велетня-китайця Юшіка з кухні забрав”, а сам відповідаючий у полі наодинці з природою тренувався віддавати рапорт Головному. Та не судилось. Головний зупинив Миколку, а згодом хлопець почув: „Звідки це ви, пане полковнику, такого малого взяли?” [2, 222].

„Дитяче” єство Миколки проявилось і на цукроварні. Троє денікінців підняли руки, як було велено поручником Шульгою, а четвертий, „павич, пишний гусар” у червоних галіфе під стіл поліз. Автор так передає стан Миколки: „Заламалось щось у Миколці, горло залоскотало. Забув про все – тільки ті червоні галіфе бачить і від сміху згинається, душиться...

– Павич, – трясеться Миколка, – павич! Від сміху сльози в нього з очей капотять” [2, 225]. Замість того, щоб виконати наказ командира (приготувати гранату і при потребі кинути в денікінців), Миколка повів себе по-дитячому, і це ледве не коштувало життя і йому, і поручникові Шульзі. Щоб підкреслити вину хлопця, його ницість, автор по відношенню до нього вживає не чоловічий рід у цій ситуації, а середній, до того ж означає його не як конкретного відомого вже персонажа, а як „щось”: „Обв'язують при свічках голову безпам'ятному Шульзі, вовтузяться важкі кіннотчики, аж – гульк! – щось ізбоку підійшло, невеличке, тихеньке, без духу зовсім. Обтріпується, помовчує...” [2, 226]. Цей евфемізм є одним із засобів характеротворення образу Миколки, психологічної характеристики його.

Переломним моментом в еволюції психологічної характеристики героя стає сцена на цукроварні. Саме підкресленням змін, що відбулись з Миколкою, розпочинається четвертий розділ новели: „Мовби хтось щеня взяв за карк, трусонув ним у повітрі нелюдсько і знов поставив, – такий Миколка ходить” [2, 227]. Він дуже засмучений з того, що трапилось. Переживає: „Горбитись почав, слова вриває недоладу, й шабля його погримлює” [2, 227]. Коли ж Миколка бачив „обв'язану голову” поручника Шульги, навіть „ще здалека”, – німів. Увечері ж, коли вже всі спали, він пробирався потайки до свого коня, обіймав його голову і горячково шепотів: „Чи ж справді, чи ж справді я такий непотрібний?” [2, 227]. Із точки зору психологічної характеристики цей епізод, певно, є ключовим і кульмінаційним, як і розділ у цілому. Зустріч із „найліпшим на південному фронті” панцерпотягом на станції Журавлівка перевернула внутрішній світ хлопця, особливо коли він почув улюблену пісню панцерпотягу „Хлопці, не дримайте!”.

Ю.Липа дуже майстерно передає психологічний малюнок поведінки героя: „Задрижав Миколка, завмер. Здається йому, нечувано сильне життя

виломлюється, випорсує з-під кожної скиби зораних ланів докола. Здається йому, дрижать ці сили в темряві, линуть струїстою стіною від землі до зір.

І сам випростовується, напружується, – щастя невисловиме, що він живе, випростовує його.

– „В небо б упертись головою, – думає, – так зрости. Небо розламати і подивитись, що там далі, за зорями” [2, 228].

Із цього часу гіперболізовано висловлена мрія героя перетворюється в реальність. Миколка йде до панцерпотяга, знайомиться з його командиром сотником Гонтаром. Дізнавшись про наміри Гонтара „своє мале діло зробити, підкинути своє мале до великого діла” [2, 229], протриматись, не звалитись від тифу, хлопчина і радий би допомогти, та зізнається: „О, – каже Миколка з тугою, каже глухо – я малий. Непридатний я якось до жадного діла” [2, 229]. Чи то натхнення від почутої пісні, а чи впевнено сказані слова Гонтара про те, що „усі придатні, кожний може придатись”, чи бажання допомогти командирові, який хоч і називав його „малим”, але розмовляв, як із дорослим, а чи визрілий намір таки утвердити себе в житті, довести, що й він здатен на великі справжні справи, призводять до прийняття серйозного „дорослого” рішення: „Пане сотнику, – кажу, – я піду розвідати, що там коїться? Вапнярка недалеко, а в мене коник жвавий, нагодований, напоєний. Тільки оком кину і вернусь” [2, 231]. Щоб не загинули бійці, Миколка іде в розвідку. Однак вдалою її не назвати. Коли б не вірний коник, закотилась би життєва зоря хлопця. Чорт зумів відірвати повід і помчатись у поле. Саме своїм поверненням він і насторожив „гонтарівців”, вони зрозуміли, що господар коня у небезпеці, і пішли в наступ.

„Провал” Миколки був випадковістю, а ось поведінка його під час катувань денікінцями – закономірністю. Били хлопця немилосердно („Що скаже Миколка слово, то й упаде під нагаєм, підведеться і знов падає під ударами” [2, 232]. І все ж змучений побоями хлопець думає не про себе, а про інших, переживає, що не зміг їм допомогти. Миколку називають і петлюрівцем, і більшовиком. Кульмінаційною бачиться символічна сцена зустрічі „якогось старшини” „у відзнаках, медалях, у золоті, як різдвяна ялинка” і Миколки та діалог між ними:

„Що – підходить, питається, а йому на свіжій повітрі гикається. – Большевика номер два привели?...

– Я – українець. То ви – большевики номер два, ви – зайти номер два на нашу Україну.

– Дивіться-но, як метикує! – дивується й гикає генерал у золоті. – Певне гімназист. Що ж ти, гімназист, навіть до моїх царських орлів на грудях пошани не маєш?

– Голий ти для мене! – кидає йому криком Миколка і падає під градом ударів, а генерал відвертається” [2, 233].

Відразу напрошуються дві паралелі з художніми творами. „Я – українець”, – стверджує Миколка гордо. Так гідно проголошував і ліричний герой балади В.Сосюри: „Я – комсомолец”. Ремінісценція з відомою казкою про голого

короля може сприйматись і евфемізмом і свідчить, що для Миколки не такі „герої” є істинними.

Портрет Миколки зовнішньо передає, які тортури довелось зазнати: „безформене лице від биття, утле тіло в лахміттю, смолі й смаровилі”, „губи розсічені попухли”, „закривавлена купка тіла” [2, 233].

Миколка, ледве живий, хвилюється, що „найкращий наш панцерпотяг знищать, а з ним і всіх”. І тут до нього приходить „спасенна думка”. Уявивши „перевернуті вагони, розбитий паротяг”, „крики ранених”, Миколка хтозна-де й узявши сили, зривається і біжить, щоб перевести „кукушку” денікінців „на сліпу путь”. Заржавілі вилки не піддаються, і хлопчик майже у відчаї звертається до Бога: „Боже мій!” – молиться Миколка. Убий мене, але зроби” [2, 235]. Заради „діла” він ладен і життя віддати. І його задум вдався. „Кукушка здіблюється, перевертається в повітрі і, як дитяча забавка, падає безсило набік” [2, 235]. Але й хлопчину сили залишають: „Червона мла застелює очі Миколці – і все живе в нім покидає його” [2, 236]. Тріумфу українського війська герой уже не бачив – „тоді Миколка був в раю” [2, 236]. Ця сцена є складовою психіки головного героя, що розкриває його підсвідомість. У такий спосіб автор відтворює найпотаємніші куточки душі хлопчика. Казково-фантастичний елемент притаманний цьому епізоду. „Миколка сидить „попліч із своїм маштаком (в раю й коні можуть сидіти), і вони розмовляли” [2, 236]. Хлопчина дивується, чому ж „не по-киргизьки” говорить кінь і чує у відповідь, що той „вродився в Старих Сенжарах коло Перещепиноі” [2, 236]. Коли Миколка після уколу отямився, перше, що побачив, „це – соняшний чотирьохкутник дверей і в ньому темну, добру голову коня з великими, вологими очима і розвішеними вухами” [2, 237]. Хлопчик пошепки говорить до коня: „Боже ж ти мій!”... Чи ж я міг знати, що ти – із Старих Сенжар?” [2, 237]. Дитяча наївність залишилась, а вчинками і діями Миколка піднявся до рівня справжнього героя.

М.Глобенко у передмові до „Збірки українських новель” зауважує: „Стриманість, уникання сантиментальности й представлення героїчного, як звичайної, щоденної речі, виявлення глибокої симпатії через теплу іронію (напр., в оповіданні „Малий”) – такі у Липи засоби романтизації цієї героїчної епохи” [1, 28].

Коли полковник Кудрявець подякував Миколці від імені командування, назвавши його паном чотовим, то сотник Гонтар, який спостерігав за хлопцем, помітив: „лице в Миколки ще щасливіше від того, коли про рай говорив” [2, 238]. Отже, еволюція відбулась. Миколку визнано рівним серед рівних.

Ідейно-тематичне ядро твору спричинило зосередженість автора на одному героєві. Характер п’ятнадцятирічного Миколки подається не статично, а в розвитку. Єдина незмінна величина – це національна самоідентифікація героя. Вона чітко відзначена відразу і постійно акцентується і героєм, і автором та іншими персонажами. У розвитку дитячого характеру простежується загострення почуття національної гідності Миколки під час героїчного опору, особливо коли він чинить його проти денікінців. Головний герой Юрія Липи не лише носій національної свідомості, а й носій національної ідеї. Автор висвітлює поступово переходи Миколчиної душі, заглиблюючись у психіку з

одного стану в інший – від інтровертованого, заглибленого в себе, зосередженого на своєму житті, своєму прагненні утвердитись і довести свою „дорослість”, до екстравертованого, зверненого до світу людей, до активних дій заради „великого діла”. Як тонкий психолог Ю.Липа показує процес поступового, але прискореного, бо на війні, у борні, пришвидшуються темпи, становлення хлопчини як особистості. Миколка має уже зрілу свідомість: „Я – українець”. Автор виразно дає зрозуміти: найголовніше – не досвід, а те, що цей досвід сформував героїчний характер. К.-Г. Юнг небезпідставно твердив, що „нема й не може бути ніякого людського досвіду без наявності суб’єктивної готовності” [4, 191].

Шлях від споглядання до збурення життєвих сил і спрямування їх на захист української ідеї символізує образ дороги, який свідчить про метаморфози у психіці головного героя. Образ дороги, якою рухається (переважно іде на своєму маштаку – то в погоні за матросом, то на цукроварню) герой у різні дні свого життя, можна розглядати як психологічні засоби динамічної передачі перетворень у його характері.

Важливим емоційно-психологічним засобом при моделюванні характеру Миколки є рецепції з українських народних пісень, залучені до твору. Письменник звертається до цього задля вираження найвищої психологічної напруги.

У сюжеті новели Ю.Липи відбувається ініціація героя, його перехід із стану юнака у стан дорослого – як за його вчинками, а не віком. Ініціація становить важливий і обов’язковий етап у житті людини, вона є основою багатьох міфів і від них перейшла в поетику чарівної казки. Елементи останньої мають місце в новелі „Малий” („перебування” Миколки „в раю”).

Характер головного героя новели Ю.Липи розкривається складною сукупністю художніх засобів, що взаємодіють: портрет, аналіз внутрішніх станів, взаємні оцінки, авторський коментар, психологізм. Ю.Липу як психолога більше цікавить співвідношення між потенційними внутрішніми можливостями підлітка і їх реалізацією. У своєму психологізмі письменник виходив із розуміння особистості не лише як об’єкта зовнішніх обставин, але і як суб’єкта, деміурга цих обставин. Звідси прагнення пізнати не лише закономірну соціально-історичну зумовленість долі людини, а і її внутрішнє визначення своїх можливостей, їх реалізації в межах конкретних умов.

Психологізм Ю.Липи в аналізованій новелі характеризується не іманентною замкненістю в самому собі, а спрямований на з’ясування діалектичного взаємозв’язку людини й обставин. Письменник переконливо показує детермінований вплив зовнішніх обставин на долю людини, зокрема й дитини, в умовах бойових дій.

Література

1. Глобенко М. Оповідання в українській прозі 20 століття // Збірка українських новель. – Наукове товариство ім. Шевченка в Америці. – Нью-Йорк, 1955. – С.5 – 33.
2. Липа Ю. Малий // Збірка українських новель. – Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Шевченка в Америці, 1955. – С. 212 – 239.

3. Тлумачний словник іншомовних слів / За ред. Н.Шестерніної. – М., 1998.
4. Юнг К.-Г. Психология бессознательного. – М: Канон; ИО „Реабилитация”, 2001. – 234 с.

Аннотация

В статье исследуются особенности моделирования образа подростка в новеле Ю.Липы. Освещены индивидуальные и типологические подходы автора в изображении процесса формирования личности в экстремальных условиях. Особое внимание уделяется анализу глубокой художественной обсервации психических переживаний ребенка.

Ключевые слова: образ, герой, психологизм, характер

Summary

In clause the features of modeling of an image of the teenager in story by Y.Lypa are investigated. Are covered individual and типологические the approaches of the author in the image of process of formation of the person in extreme conditions. The special attention is given to the analysis deep art observation of mental experiences of the child.

Key words: image, hero, psychologizm, character.